

Ewa Kobylecka

Dr
Uniwersytet Zielonogórski

ZASTOSOWANIE MULTIMEDIÓW W EDUKACJI HUMANISTYCZNEJ

Żyjemy w czasach ogromnego wpływu mediów na postawy ludzi wobec innych jednostek, grup społecznych, przyrody, kultury. Mówi się o społeczeństwie informacyjnym (Naisbitt, Martin, Butler), społeczeństwie sieciowym (Castells)¹, cywilizacji informacyjnej, cyfrowej rewolucji medialnej². Wizja niedalekiej przyszłości to infostrada łącząca w sobie interaktywną telewizję cyfrową, światową sieć komputerową i teleusługi. W tej sytuacji szkoła, z tradycyjnymi środkami dydaktycznymi stosowanymi w procesie edukacji, jest często dla uczniów nienowoczesna i mało atrakcyjna. Aby formalny proces kształcenia nie stał się archaicznym przeżytkiem, warto zwrócić uwagę na przygotowanie wszystkich nauczycieli do pełnienia przez nich roli koordynatorów w przekazywaniu młodzieży najbardziej aktualnych informacji o człowieku i świecie. Posługiwanie się komputerowymi programami edukacyjnymi, wideoprojektorem czy Internetem staje się koniecznością również dla osób, które uczą przedmiotów humanistycznych. Empirycznie potwierdzono, że koncentracja słuchaczy znacznie się wydłuża, gdy w procesie przekazywania informacji są stosowane multimedia³. Do klasy szkolnej powinna więc trafić współczesna technologia informacyjna (TI), ułatwiająca nauczanie i uczenie się języka ojczystego, historii oraz języków obcych.

Komisja Europejska, doceniając znaczenie multimediów w edukacji, w 1996 roku powołała *Educational Multimedia Task Force*. Jedną z podstawowych kwestii, poruszanych w tym dokumencie, jest uczenie się każdej jednostki przez całe życie, także z wykorzystaniem TI. W zakresie przygotowania młodych Europejczyków państwa Unii Europejskiej są zobowiązane do realizowania następujących celów:

- każdy obywatel powinien być tak przygotowany, aby mógł żyć i pracować w społeczeństwie informacyjnym;
- kraje członkowskie zapewniają wszystkim swoim szkołom dostęp do Internetu i zasobów multimedialnych;

¹ Por. T. Goban-Klas, P. Sienkiewicz, *Spółczesność informacyjna: szanse, zagrożenia, wyzwania*, Kraków 1999.

² Por. T. Goban-Klas, *Powstanie i rozwój mediów od malowideł naskalnych do multimediów*, Kraków 2001.

³ Por. G. Grzegorzczak, *Technologie multimedialne - czy mogą odegrać znaczącą rolę w nauczaniu*, „Komputer w Szkole” nr 4/97, s. 65-72.

- kraje członkowskie zagwarantują, że każdy nauczyciel zostanie przygotowany do stosowania Internetu i pomocy multimedialnych;
- szkoły są stopniowo przyłączane do bardzo szybkiej transeuropejskiej sieci wymiany elektronicznej informacji naukowej;
- europejskie systemy nauczania i szkolenia powinny zostać dostosowane do warunków społeczeństwa wiedzy⁴.

Na początku XXI wieku w Polsce tylko około 20% nauczycieli ma przygotowanie w zakresie informatyki i technologii informacyjnej, w tym jedną trzecią stanowią osoby uprawnione do nauczania elementów informatyki⁵. Stąd postulat, aby do końca 2005 roku objęto wszystkich nauczycieli przygotowaniem do korzystania z nowoczesnych technologii informacyjnych. W Ministerstwie Edukacji Narodowej przygotowywany jest *Narodowy program edukacji dla społeczeństwa informacji*⁶. Czyli takiego społeczeństwa, w którym „udział sektora informacyjnego gospodarki w dochodzie narodowym, a także zatrudnienie w tym sektorze przewyższają 50% całego dochodu i zatrudnienia, obróbka informacji jest głównym i pierwszoplanowym procesem ekonomicznym, a warunki bytowe, stosunki i służby społeczne zostały do tego dostosowane”⁷.

Wymienia się cztery grupy pedagogicznych konsekwencji budowania społeczeństwa informacyjnego: naukowo-dydaktyczne, techniczno-technologiczne, społeczne oraz wychowawcze. Szybki przyrost wiedzy, powoduje konieczność modyfikacji programów nauczania. Nauczyciele muszą nieustannie się doskonalić, ponieważ uczniowie zdobywają szeroką wiedzę poza szkołą. Na rynku pracy wzrasta zapotrzebowanie na ludzi o wysokich kwalifikacjach. Proponuje się wprowadzenie do kanonu wykształcenia ogólnego edukacji medialnej⁸.

Czym są media i multimedia? Media są to „przedmioty, materiały, urządzenia przekazujące odbiorcom określone informacje (komunikaty) poprzez słowo, obrazy i dźwięki, a także umożliwiające im wykonywanie określonych czynności intelektualnych i manualnych”⁹.

W latach siedemdziesiątych multimediami określano zestaw pomocy dydaktycznych obejmujących takie materiały jak filmy, nagrania magnetofonowe itp. Obecnie system multimedialny to dowolny system teleinformatyczny i przesyłania danych w postaci dźwięku, ruchomych obrazów, grafiki, tekstów. Potocznie multimedia są rozu-

⁴ Por. M. Sysło, *Internet - medium społeczeństwa informacyjnego*, <http://www.wsip.com.pl/serwisy/ti/020.htm>.

⁵ Por. J. Dałek, K. J. Świącicki, *Edukacja na rzecz Społeczeństwa Informacji. (Działania Ministerstwa Edukacji Narodowej w obszarze oświaty)*, [w:] *Informatyczne przygotowanie nauczycieli. Dylematy kształcenia ustawicznego*, red. B. Kędzierskiej i J. Migdałka, Kraków 2001, s. 31.

⁶ *Ibidem*, s. 35-38.

⁷ W. Osmańska-Furmanek, *Nowe technologie informacyjne w edukacji*, Zielona Góra 1999, s. 29.

⁸ Por. J. Morbitzer, *Pedagogiczne konsekwencje budowania społeczeństwa informacyjnego*, [w:] „Edukacja Medialna” 3/2000, s. 29-36.

⁹ W. Strykowski, *Media w edukacji: od nowych technik nauczania do pedagogiki i edukacji medialnej*, [w:] *Media a edukacja*, Poznań 1997, s. 12.

miane jako techniki komputerowe, oparte na komputerach PC, które umożliwiają dostęp do Internetu, odczytywanie płyt CD-rom, przetwarzanie dźwięku, grafiki, tekstów itp.¹⁰. Cechą multimediiów jest interaktywność. Są one także nierozdzielnie związane ze światem wirtualnym¹¹. Im więcej rozmaitych bodźców, tym bardziej różnicuje się aktywność: od spostrzeżeniowej i intelektualnej po emocjonalną i manualną. W kształceniu multimedialnym przekazywanie informacji odbywa się w języku działań, obrazów a także w języku symbolicznym¹². Wykorzystanie TI pozwala na syntezę wizualną i słuchową, promuje myślenie twórcze¹³.

W naszym kraju ciągle jeszcze w niewielkim stopniu stosuje się na lekcjach filmy, rzutniki pisma. Komputerem jako środkiem dydaktycznym posługują się zazwyczaj tylko osoby uczące informatyki¹⁴. Nauczyciele języka polskiego i innych przedmiotów humanistycznych sporadycznie wykorzystują nowoczesne technologie kształcenia. Przyczyną tego stanu jest złe zaopatrzenie szkół w pomoce dydaktyczne oraz brak przygotowania nauczycieli. Doceniają oni jednak przydatność pakietów multimedialnych w edukacji¹⁵.

Wśród pożądanych kompetencji nauczyciela obok kompetencji prakseologicznych, komunikacyjnych, współdziałania, kreatywnych, moralnych wymienia się informatyczne¹⁶. Są trzy główne, powiązane ze sobą hierarchicznie, obszary istotne dla kształtowania kompetencji informatycznych pedagogów. Obszar pierwszy obejmuje właściwe użytkowanie komputera multimedialnego z dostępem do sieci, obsługę urządzeń peryferyjnych (np. skanery, karty obróbki dźwięku i obrazu), poznanie struktury sieci oraz zasad sieciowej transmisji danych. Obszar drugi wiąże się z opanowaniem podstawowych narzędzi zarządzania komputerem i siecią, planowaniem oraz projektowaniem komunikacji, gospodarką zasobami (np. systemy operacyjne), wykorzystaniem programów edukacyjnych. Obszar trzeci dotyczy zastosowań technologii informacyjnej w pracy zawodowej i związany jest z opanowaniem umiejętności projektowania procesu dydaktycznego z zastosowaniem multimediiów i TI oraz tworzeniem nowych form komunikacji poprzez elektroniczne media edukacyjne. Kompetencje informatyczne to

¹⁰ Por. *Media*, red. E. Banaszkiwicz-Zygmunt, Warszawa 2000, s. 123-124.

¹¹ Por. B. Siemieniecki, *Multimedia i hipermedia w edukacji*, [w:] *Edukacja medialna*, red. J. Gajda, S. Juszczyk, B. Siemieniecki, Toruń 2002, s. 249.

¹² Por. R. Wroński, *Współczesna technologia kształcenia*, [w:] *Propedeutyka dydaktyki medialnej*, red. K. Zaczyński-Zaczek, Warszawa 1990, s. 22.

¹³ Por. S. Juszczyk, *Podstawy informatyki dla pedagogów*, Kraków 1999, s. 157-167.

¹⁴ Por. U. Strzelczyk-Raduli, *Warsztat pracy nauczyciela końca XX wieku*, [w:] *Problemy pedeutologii na przełomie XX i XXI wieku*, red. Z. Jasiński, T. Lewowicki, Opole 2000, s. 284.

¹⁵ Por. L. Tabor-Witoń, *Wykorzystanie pakietów multimedialnych w edukacji humanistycznej*, [w:] „Edukacja Medialna” 2001/4, s. 44-49.

¹⁶ Por. K. Denek, *Kształcenie zawodowe nauczycieli w kontekście reformy edukacji*, [w:] *Problemy peudeutologii na przełomie XX i XXI wieku*, op. cit., s. 126-127.

nie tylko konkretne wiadomości i pożądane umiejętności, ale także pozytywna, twórcza postawa wobec TI¹⁷.

W literaturze przedmiotu odnajdujemy również pojęcie „kompetencje wizualne” dla określenia umiejętności krytycznego ustosunkowania się wobec obejrzanych treści, skutecznego ich wyboru i posługiwania się nimi jako narzędziem pracy¹⁸.

Standardy przygotowania nauczycieli w zakresie technologii informacyjnej obejmują:

(a) podstawowe zasady posługiwania się pojęciami (terminologią, środkami, narzędziami i metodami TI); (b) TI jako część własnego warsztatu pracy nauczyciela; (c) znajomość roli i wykorzystania TI w swojej dziedzinie nauczania; (d) wykorzystywanie TI jako pomocy dydaktycznej w nauczaniu swojej dziedziny; (e) aspekty prawne, etyczne i społeczne¹⁹.

Osoba pracująca z uczniami musi być otwarta na nowości technologii kształcenia, świadoma przydatności nowoczesnych środków dydaktycznych, wyręczających w przekazywaniu wiadomości. Komputer staje się użytecznym narzędziem w różnorodnych pracach edycyjnych (pomoce naukowe, sprawdziany, biuletyny, gazetki) oraz środkiem dydaktycznym, w szczególności:

- źródłem informacji,
- narzędziem symulacji i modelowania,
- pomocą w ćwiczeniu przez uczniów umiejętności,
- partnerem dialogu dla młodego człowieka,
- narzędziem wypowiedzi ucznia²⁰.

Zostały opracowane „standardy wyposażenia i obudowy medialnej, rozumiane jako opis podstawowego wyposażenia szkoły w przyrządy, urządzenia, materiały, programy medialne i tym podobne elementy, niezbędne do prawidłowej i efektywnej realizacji procesu kształcenia i wychowania w zreformowanej szkole”²¹. Na przykład pracownia polonistyczna powinna być wyposażona w następujące urządzenia medialne:

- biała tablica metalowa (1 sztuka);
- tablica korkowa (1-3 sztuki);
- dyktafon (3 sztuki);
- ekran (1-2 sztuki);

¹⁷ Por. W. Osmańska-Furmanek, M. Furmanek, *Technologia informacyjna jako narzędzie rozwoju zawodowego nauczyciela*, [w:] *Informatyczne przygotowanie nauczycieli. Dylematy kształcenia ustawicznego*, op. cit., s. 66-68.

¹⁸ Por. E. Łuczak, *Ekspansja mediów zagrożeniem dla etosu polskiego nauczyciela i edukacji*, [w:] *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*. Materiały z IV Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego pod red. E. Malewskiej i B. Śliwerskiego, Kraków 2002, s. 548-549.

¹⁹ Por. M. M. Sysło, *Standardy przygotowania nauczycieli w zakresie technologii informacyjnej i informatyki*, <http://www.wsip.com.pl//serwisy/ti/>.

²⁰ Por. A. Rybak, *Różne aspekty przygotowania nauczycieli do stosowania metod komputerowych w dydaktyce*, [w:] *Informatyczne przygotowanie nauczycieli. Dylematy kształcenia ustawicznego*, op. cit., s. 109-111.

²¹ <http://www.ptm.edu.pl/www/wstep.html>.

- diaskop (1 sztuka);
- grafoskop (1 sztuka);
- magnetowid, telewizor (1 zestaw);
- odtwarzacz CD, magnetofon, wzmacniacz, kolumny głośnikowe (1 zestaw);
- komputer multimedialny (CD ROM, karta muzyczna), modem, dostęp do Internetu, drukarka (1 zestaw);
- kserograf (1 sztuka);
- przycinarka do papieru (1 sztuka)²².

Witryna internetowa <http://www.ptm.edu.pl/www/main.html> zawiera, poza wyżej wspomnianymi standardami, bazę danych o środkach dydaktycznych, także medialnych i multimedialnych, zalecanych przez Ministara Edukacji Narodowej i Sportu, które można wykorzystać w procesie nauczania. Między innymi informacje o aktualnej ofercie producentów pakietów multimedialnych, czyli kompleksowych opracowań tematycznych dla różnych przedmiotów (np. eduROMy, multimedialne kursy językowe i inne) oraz multimedialnych środków dydaktycznych (np. multimedialne: gry edukacyjne, słowniki, atlasy itp.), które mogą być wykorzystywane przez nauczycieli przy tworzeniu autorskich pakietów multimedialnych. Przykładowe programy to:

- Ortografia (firmy MAVIS i PKTS) program edukacyjny dla dzieci i dorosłych;
- Ortomania (TimSoft) gra edukacyjna;
- Dyktando (Zip Soft) program dydaktyczny ułatwiający naukę ortografii i interpunkcji;
- Leksykon (KOM i AVAX) „Druga wojna światowa 1939-1941: niemieckie zwycięstwa”;
- „Historia Polski” (Lynx-Soft);
- „Władcy Polski” (Windpol);
- „Historia powszechna”; „Historia Polski” (Windpol);
- You & Me (WitSoft) pogram do nauki j. angielskiego;
- pakiet Multimedia Language System (SLS Inc.) Prterland (USER) program multimedialny;
- interaktywny kurs j. niemieckiego EuroPlus+Sprachkurs Deutsch (Young Digital);
- Słownik polsko-angielski Collinsa (YDP)²³.

Stosowanie programów komputerowych rozwija zdolności językowe, bogaci słownictwo, ćwiczy spostrzegawczość, doskonalą poprawną wymowę, daje szansę wyrównania kompetencji uczniom słabszym. Wykorzystanie istniejących, a tym bardziej tworzenie własnych – autorskich kompleksowych opracowań multimedialnych wymaga od pedagogów przygotowania. Na podstawie analizy literatury dotyczącej kompetencji informatycznych oraz wypowiedzi nauczycieli pracujących w gimnazjach województwa

²² <http://www.ptm.edu.pl/www/standard.php3?subject=50>.

²³ Por. S. Juszczak, *Podstawy informatyki dla pedagogów*, op. cit., s. 71-76.

lubuskiego, stosując metody hermeneutyczne²⁴, podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, jaka wiedza oraz jakie umiejętności są pożądane do właściwego prowadzenia procesu dydaktycznego z wykorzystaniem multimediów i TI (tabela 1 i tabela 2).

Tabela 1

Pożądana wiedza informatyczna, nauczycieli przedmiotów humanistycznych, konieczna do właściwego prowadzenia procesu dydaktycznego z wykorzystaniem multimediów i TI

Wiedza	Wymagany poziom		
	Nauczyciel języka obcego	Nauczyciel historii	Nauczyciel j. polskiego
Budowa sprzętu komputerowego (hardware)			
Systemy operacyjne, oprogramowanie narzędziowe			
Budowa sprzętu multimedialnego			
Nauczanie na odległość			
Edukacyjne pakiety multimedialne			
Zasoby edukacyjne Internetu			
Zagrożenia Internetu			
Poziom:	- wysoki	- średni	- podstawowy

²⁴ Por. J. Gnitecki, *Filozofia nauki i edukacji w okresie nowoczesności i ponowoczesności*, Poznań 2002, s. 146-148.

Tabela 2

Pożądane umiejętności informatyczne, nauczyciel przedmiotów humanistycznych, konieczne do właściwego prowadzenia procesu dydaktycznego z wykorzystaniem multimediiów i TI

Umiejętności	Wymagany poziom		
	Nauczyciel języka obcego	Nauczyciel historii	Nauczyciel j. polskiego
Posługiwanie się komputerem	██████████	██████████	██████████
Wykorzystanie multimediiów	██████████	██████████	██████████
Posługiwanie się Internetem	██████████	██████████	██████████
Komunikacja z wykorzystaniem sieci komputerowych	██████████	░░░░░░░░	░░░░░░░░
Tworzenie witryn internetowych	░░░░░░░░	██████████	██████████
Tworzenie prezentacji multimedialnych	██████████	██████████	██████████
Wyszukiwanie informacji w Internecie	░░░░░░░░	██████████	██████████
Wykorzystanie informacji z Internetu w nauczaniu	░░░░░░░░	██████████	██████████
Wykorzystanie multimedialnych pakietów edukacyjnych	██████████	██████████	██████████
Poziom:	██████████ - wysoki	██████████ - średni	░░░░░░░░ - podstawowy

Proces doskonalenia w zakresie kompetencji informatycznych nauczyciela powinien być skorelowany ze specyfiką przedmiotu, w ramach którego będzie on stosował nowoczesne środki dydaktyczne. Szczególnie przydatna jest umiejętność wykorzystywania edukacyjnych zasobów Internetu np.:

- <http://eduseek.ids.pl> - serwis edukacyjny firmy Internet dla szkół;
- <http://www.wsip.comp.pl/serwisy/poradnik/index.htm> - poradnik internetowy Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych;
- <http://www.come.uw.edu.pl/> - oceniane w edukacji - kurs internetowy, organizowany przez Centrum Otwartej i Multimedialnej Edukacji Uniwersytetu Warszawskiego;
- <http://www.wsip.com.pl/serwisy/ti/index.htm> - spotkania i nauka z komputerem;
- <http://wszpwn.com.pl/wszpwn> - witryna WSZ PWN;
- <http://katalog.wp.pl/www/> Edukacja Nauka Technika Szkolnictwo;

- [http://www.eklasa.pl.](http://www.eklasa.pl;);
- <http://www.lekcja.ids.pl/~lekcja05>²⁵.

Przykładem zastosowania TI na języku polskim może być propozycja projektu dwugodzinnej jednostki lekcyjnej z cyklu poświęconego omawianiu utworów z czasów II wojny światowej i okupacji.

Temat: *Jakie treści komunikowane przez utwór Czesława Miłosza pt. „Piosenka o porcelanie” są dla nas ważne i dlaczego?*

Cele ogólne:

1. przypomnienie utworów przedstawiających czasy wojny i okupacji;
2. kształcenie umiejętności rozpoznawania i rozumienia różnych grup wartości oraz dostrzegania relacji między wartościami estetycznymi i nadestetycznymi;
3. wdrożenie do akceptowania i respektowania wartości prawdy;
4. doskonalenie umiejętności gromadzenia i hierarchizowania wiedzy.

Cele operacyjne. Uczeń potrafi:

1. wyszukać istotne informacje na temat losów Czesława Miłosza w okresie II wojny światowej w Internecie;
2. włączyć te informacje w strukturę już posiadanej wiedzy o poecie i jego twórczości;
3. wskazać innych laureatów Literackiej Nagrody Nobla;
4. dokonać analizy i interpretacji wiersza z wyróżnieniem jego wartości artystycznych (mistrzostwo wykonania, wieloznaczność), estetycznych (ładność, smutek) i nadestetycznych (prawda);
5. wyróżnić cechy gatunkowe piosenki;
6. odczytać symbol „porcelany”;
7. opisać wybrany przedmiot z ekspozycji muzeum porcelany;
8. wypowiedzieć własną opinię dotyczącą zagrożeń, jakie niesie wojna;
9. dotrzeć do przesłania utworu na temat roli i znaczenia kultury.

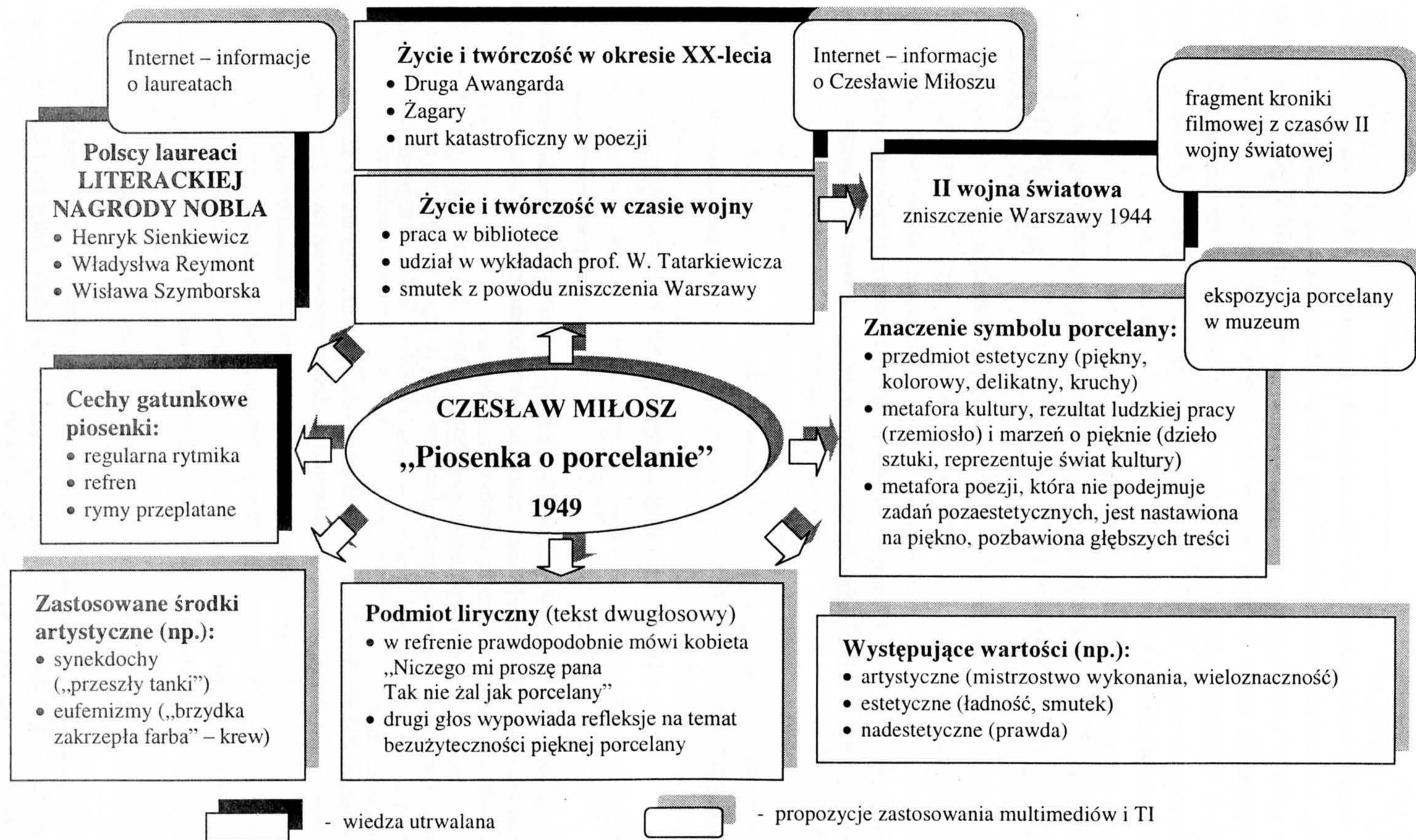
W trakcie lekcji notatki mogą być porządkowane i zapisywane w formie mapy mentalnej²⁶ (rys. 1).

„Wobec zmienności wiedzy i zawodności wyćwiczonych sprawności zawodowych - konkluduje badacz - nadzieje na dobre przygotowanie do zawodu nauczycielskiego upatrywane są w twórczym korzystaniu z informacji, opanowaniu sztuki dostrzegania, syntetycznego określania i rozwiązywania problemów. Często nie są one jeszcze znane, lecz tylko prawdopodobne. Jest to swoiste przygotowanie do nieznannej przyszłości”²⁷.

²⁵ Por. E. Mączyńska, *Ustawiczna edukacja dorosłych wyzwaniem XXI wieku*, [w:] *Informatyczne przygotowanie nauczycieli*, op. cit., s. 91-92.

²⁶ Por. T. i B. Buzan, *Mapy twoich myśli*, Łódź 1999; W. Kozak, *Mapa mentalna, czyli twórcza technika notowania*, Kielce 2000.

²⁷ K. Denek, *Kształcenie zawodowe nauczycieli w kontekście reformy edukacji*, [w:] *Problemy pedeutologii na przełomie XX i XXI wieku*, op. cit., s. 127.

Rys. 1. MAPA MENTALNA. Analiza i interpretacja „Piosenki o porcelanie” Czesława Miłosza

W szczególności jednak - i o tym nie należy zapominać - dobry nauczyciel stara się poznać i zrozumieć samego siebie, by być przede wszystkim przygotowanym do radzenia sobie w terażniejszości, nie pozbawionej przecież konfliktów i stresów. Jąką rolę w tym dziele może spełniać technologia informacyjna, to wciąż zagadka tak w wymiarze praktycznym, jak i teoretycznym. Coraz częściej nauczyciele przedmiotów humanistycznych sięgają po TI, gdy przygotowują się do lekcji. Zachęcają także uczniów do krytycznego i twórczego korzystania z zasobów Internetu w ramach prac domowych. Szkoły wyższe oraz inne instytucje oświatowe proponują bogatą ofertę studiów podyplomowych, szkoleń i kursów z zakresu edukacji medialnej.

Nauczyciel, pełniący funkcję świadomego twórcy i użytkownika nowych technologii informacyjnych, staje się przewodnikiem, animatorem pracy wychowanków. W przypadku nauczycieli przedmiotów humanistycznych, szczególnie polonistów, kompetencje informatyczne łączą z kompetencjami autokreacyjnymi²⁸ i aksjologicznymi²⁹. Wychowawca chroni młodych ludzi przed takimi zagrożeniami, jak szum informacyjny, wypaczenie zainteresowań informatycznych (hakerzy), traumatyczne uzależnienie od gier komputerowych lub „żeglowania” po Internecie, ubożenie wyobraźni, emocji i przeżyć.

Ewa Kobyłecka

APPLICATION OF MULTIMEDIA IN HUMANISTIC EDUCATION

S u m m a r y

Taking advantages of educational software, LCD projector or Internet is necessary, also in case humanistic subjects teachers. Modern information's technology should be used in classroom everyday, makes teaching and learning of native language easier.

Polish teacher who works in modern way should improve his informatics and multimedial competency. The teacher uses ready-made educational aids (computer programs, education games or multimedial encyclopedia) and creates new ones. He solves problems together with students, using informatics tools.

The theoretical assumptions for medial education of Polish teachers are presented in the paper. The examples of using modern didactic aids in class are presented, too.

²⁸ Por. B. Żechowska, *O twórczym rozwoju nauczyciela refleksji kilka*, [w:] *Twórczy rozwój nauczyciela*, red. S. Juszczyka. Kraków 1996, s. 54-59.

²⁹ Por. E. Kobyłecka, *O kompetencjach aksjologicznych nauczyciela-wychowawcy*, [w:] *Kompetencje nauczyciela-wychowawcy*, red. K. Ferenz, E. Kozioł, Zielona Góra 2002, s. 35-43.